

Ks. Dr hab. prof. UKSW Norbert Mojżyn, <https://orcid.org/0000-0002-4013-7664>
Institut Edukacji Medialnej i Dziennikarstwa
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

„Ogłuszająca cisza i niepokojąca pustka”.
Symboliczne znaczenie pustki w przekazach
fotograficznych i medialnych z Watykanu w związku
z pandemią Covid 19

"Deafening silence and disturbing emptiness".

The symbolic meaning of the void in the photographic messages from
the Vatican in connection with the Covid 19 pandemic

<https://doi.org/10.34766/fetr.v44i4.441>

Abstrakt: Artykuł zawiera refleksję na temat znaczenia pustki uobecniającej się na fotografiach i innych rodzajach przekazów medialnych pochodzących z celebracji religijnych na placu św. Piotra w Rzymie w czasie wiosennego szczytu zachorowań na pandemię Covid 19. W doktrynie chrześcijańskiej pustka wiąże się przede wszystkim z tajemnicą grobu Chrystusa (jako znak zmartwychwstania), przez co manifestuje „obecność nieobecnego” (analogicznie do wizerunków, które uwieczniają ślad życia, w antropologii obrazu). Nie bez znaczenia w doktrynie chrześcijańskiej jest również doświadczenie pustyni, które w oczach mistyków pozwalało na duchową więź z Bogiem, a także „święte poczucie nieobecności”, jako rodzaj „ciemnej nocy”, o którym pisała Simone Weil. Przywoływane w artykule fotografie pustki, dzięki bogatej semantyce nie tylko przywołują poczucie zagrożenia życia z powodu pandemii Covid 19, ale kierują ku głębszej refleksji w poszukiwaniu prawdziwego znaczenia życia, ofiarności, społecznej solidarności obecnych także w innych tradycjach religijnych. Wypływające z analizy wnioski pozwalają stwierdzić, że pustka to nie tylko neutralna przestrzeń, ale symboliczny punkt węzłowy, w którym przeplatają się potencjalność i stawanie się, niedostatek i pełnia, identyczność i inność.

Słowa kluczowe: fotografia, media, pandemia, pustka, nieobecność, cisza

Abstract: The article reflects on the symbolic meaning of emptiness rooted in Christian doctrine, philosophy and religiosity on the basis of photographs presenting the message from religious celebrations in St. Peter's in Rome during the spring Covid-19 pandemic incidence peak; these photos entered the wide circulation in the news media around the world. In Christian doctrine, emptiness is primarily related to the mystery of Christ's empty tomb, that is, the resurrection; thus, it takes on an ambivalent meaning – it manifests the "presence of the absent". A similar phenomenon characterizes the essence of images (image anthropology). Not without significance in this context is the ambivalence of the desert experience, which in the eyes of mystics allowed for a spiritual relationship with God, as well as the "holy sense of absence", as a kind of "dark night" that Simone Weil wrote about. Thanks to their rich semantics, the above-mentioned photographs not only evoke a sense of threat to life due to the Covid-19 pandemic, but also enforce deeper reflection, a delving into one's own self in search of the true meaning of life, self-sacrifice, social solidarity. Finally, they allow us to conclude that voidness is not only a neutral space for relieving tension, but a nodal point where potentiality and becoming, where deficiency and completeness, identity and disaccord intertwine.

Keywords: photography, media, pandemic, emptiness, absence, silence

Wprowadzenie

Niniejszy szkic podejmuje zagadnienie pustki uwidocznionej na fotografiach stanowiących przekaz z celebracji religijnych na placu św. Piotra w Rzymie w czasie wiosennego szczytu zachorowań na pandemię Covid 19. Zdjęcia te weszły do obiegu w mediach na całym świecie na przekór tezie, że fotografia straciła prymat w przekazywaniu informacji na rzecz obrazów ruchomych (na przykład nagrywanych przy pomocy smartfonów). Fotografie ilustrują trudne chwile w życiu społeczeństwa włoskiego i Kościoła katolickiego. Jednak nie czynią tego wprost: stanowią ich wynik w postaci opustoszałych ulic i placów, w tym placu św. Piotra w Rzymie. Fenomen tych zdjęć polega na tym, że pokazując niewiele elementów, przedstawiają wiele treści, stając się „otwarciami wrót wiedzy za pośrednictwem chwili widzenia” (Didi-Huberman, 2008, s. 108); jawią się przy tym jako „drobne świetliste ślady rzeczy (...) przeciwstawione mrocznej katastrofie” (Calvino, 2013, s. 12). Cytując słowa Susan Sontag, przedstawiają równocześnie „decydujący moment”, dzięki któremu są w stanie przemówić do wyobraźni widza lepiej niż dziesiątki innych zdjęć (por. Sontag, 2009, s. 111). Poprzez swoją zaskakującą, wręcz paradoksalną treść, skłaniają do refleksji nad uwidocznioną treścią i formą. Istotą tych fotografii jest przekroczenie granicy „obrazka” i dotarcie do tego, co nie jest pokazane, ale jest immanentną częścią historii, narracji opowiedzianej przez nie, ponieważ „narracje mogą pomóc nam je zrozumieć” (Sontag, 2003, s. 80; cyt. za: Michałowska 2018, s. 297). W związku z tym należy postawić pytanie o właściwy kontekst i dyskurs, do którego odwołują się owe obrazy pustki uwiecznione na wspomnianych fotografiach?

Tekst nie jest kolejną próbą wyjaśnienia fenomenu fotografii artystycznej czy dokumentalnej (por. Lechowicz, 1996, s. 64), ale raczej postawieniem pytania o sytuację widza, który poddany zostaje poprzez fotografie oddziaływaniu poruszającego stanu pustki.

1. „Obrazy są bardziej wymowne niż słowa”

Wybuch pandemii Covid 19 we Włoszech zbiegł się w Kościele katolickim z początkiem Wielkiego Postu *Anno Domini* 2020¹, okresu ważnych przeżyć religijnych dla osób wierzących. Pierwszy wzrost zachorowań miał miejsce we Włoszech w czasie półpościa: Europejskie Centrum do spraw Zapobiegania i Kontroli Chorób informowało, że 29 marca br. odnotowano we Włoszech łącznie ponad 92 tys. potwierdzonych przypadków zakażenia koronawirusem oraz ponad 10 tys. zgonów (COVID-19)². W tym czasie media obiegały dramatyczne zdjęcia włoskich szpitali, które nie były w stanie pomieścić chorych

¹ W roku 2020, zgodnie z kalendarzem Kościoła katolickiego, Wielki Post rozpoczął się 26 lutego (Środa Popielcowa).

² COVID-19 situation update worldwide, as of 12 October 2020, za: <https://www.ecdc.europa.eu/en/geographical-distribution-2019-ncov-cases>, (dostęp: 1.09.2020).

oraz kostnic – przepelnionych ciałami zmarłych. Pojawiały się także złowieszcze obrazy pustych ulic i placów. Przejmująco wyglądały medialne relacje i telewizyjne transmisje nabożeństw Wielkiego Tygodnia z Watykanu. Szczególnie poruszające były zdjęcia, na których papież Franciszek w samotności (w towarzystwie tylko najbliższych współpracowników) modlił się na całkowicie pustym placu św. Piotra w Rzymie podczas nabożeństwa Drogi Krzyżowej w piątek 27 marca br. Bezpośredni komentarz do tych fotografii stanowi kazanie, wygłoszone tego dnia przez Franciszka, w którym porównał tę sytuację do burzy, co uświadamia nam, że jesteśmy słabi i dezorientowani, i potrzebujemy Bożej pomocy i wzajemnej solidarności. Papież w swojej refleksji podzielił się także odczuciem dojmującej pustki i ciszy: „Gęsta ciemność zebrała się nad naszymi placami, naszymi ulicami i naszymi miastami; zawładnęła naszym życiem, wypełniając wszystko ogłuszającą ciszą i niepokojącą pustką, która zatrzymuje wszystko, co mija” (Pullella, 2020). Trudno nie odnieść wrażenia, że słowa te korespondują także z warunkami pogodowymi uwiecznionymi na zdjęciach – pochmurną i deszczową aurą, która nadała im szczególnego waloru estetyzacji. Na zakończenie nabożeństwa papież udzielił wiernym w Rzymie i na całym świecie, zwłaszcza chorym i cierpiącym, nadzwyczajnego błogosławieństwa *Urbi et Orbi*. Warto podkreślić przy tym, że po raz pierwszy w historii dotarło ono do wiernych wyłącznie za pośrednictwem telewizji, radia i mediów społecznościowych.

Naoczny świadek tych niezwykłych scen, dziennikarz Michele Monina, streszczał przedstawione wyżej wydarzenia w swojej refleksji opublikowanej w internetowym wydaniu *Optimagazine*: „Nigdy w historii, tak jak w dzisiejszych czasach poddanych izolacji społecznej, obrazy nie nabrały tak wielkiego znaczenia w telewizji, w śledzeniu wiadomości i programów specjalnych, a także w sieci. (...) Jesteśmy dosłownie bombardowani obrazami” (Monina, 2020). Włoski dziennikarz podkreślał, że z poruszających zdjęć obiegających środki masowej komunikacji na całym świecie wydobywa się obezwładniająca pustka, poczucie osamotnienia, wrażenie wielkiej nieobecności. Według niego odczucia te dowodzą, że „obrazy mogą być bardziej *wymowne* niż słowa” (tamże)³. Monina dodawał: „Jakkolwiek jestem człowiekiem słowa, to jednocześnie zwracam uwagę na obrazy. Najbardziej wzruszający był dla mnie obraz papieża przechodzącego przez opuszczony plac św. Piotra w strugach gęstego deszczu, kiedy zamierzał stanąć u boku cudownego krucyfiksu ustawionego na placu” (tamże) (Il. 1).

³Słusznie Raoul Mortley przestrzegał przed „narastającym niezadowoleniem z powodu nadużywania słów”, które skutkowało „wzrostem języka milczenia”. Zob. R. Mortley, *From Word to Silence*, Bonn 1986, s. 110.

Il. 1. Papież Franciszek przechodzi przez pusty plac św. Piotra w Rzymie podczas nabożeństwa Drogi Krzyżowej w piątek 27 marca 2020 roku

Ma rację Monina (2020), który sygnalizuje, że we wspomnianych fotorelacjach szczególnie rzuca się w oczy nadzwyczajna pustka na placu św. Piotra. Stanowi ona wymowny, wręcz krzykliwy, ślad wydarzeń dziejących się we Włoszech. Osamotniona postać papieża, tak jak w typowych reprezentacjach postpamięci (jak *Shoah* Claude'a Lanzmanna czy *Maus* Arta Spiegelmana) wskazuje na figurę narratora-świadka, którego opowieść/świadeństwo buduje sens fototekstu. Fotograf ukazuje stan *ex post*, który nieraz daje więcej do myślenia niż sfotografowanie epicentrum wydarzeń. Z podobnym zjawiskiem mamy do czynienia na innych, uznanych przez krytykę fotografiach rejestrujących ważne chwile, np. *Archeologiczne skarby z Doliny Tygrysu* (2003) Simona Norfolka, gdzie autor pokazuje udokumentowany w archiwalny sposób kawałek metalu ze stopionego irackiego czołgu, ślad po wojennych operacjach Amerykanów w Iraku. Zdjęcia Norfolka nie pokazują potyczek zbrojnych, śmierci, zniszczeń, ale stanowią ich namacalny ślad, rezultat, który urasta do miana relikwii. Ten niezwykle powściągliwy znak jest bardzo wymowny (Michałowska, 2018, s. 298).

Odczucia włoskiego dziennikarza były zbieżne z odczuciami milionów ludzi, którzy przy pomocy mediów informacyjnych na bieżąco śledzili wydarzenia we Włoszech związane z Covid 19. Amerykańskie wydanie Agencji Reuters, pod nagłówkiem „Papież samotnie odprawia dramatyczne nabożeństwo w intencji uwolnienia od koronawirusa”, zamieściło poruszającą fotorelację z wielkotygodniowego nabożeństwa Drogi Krzyżowej

w dniu 27.03.2020⁴. W ślad za Reutersem takie same⁵ lub podobne⁶ nagłówki, komentarze i zdjęcia, opublikowały światowe i lokalne agencje prasowe, magazyny i portale informacyjne. Informacja ukazała się nawet na stronie internetowej arabskiej telewizji Al Jazeera, finansowanej przez emira Kataru (Nardi, 2020).

Il. 2. Papież Franciszek udziela błogosławieństwa *Urbi et Orbi* na placu św. Piotra w Rzymie w dniu 27 marca 2020 roku

⁴ *Pope holds dramatic solitary service for relief from coronavirus*, Reuters, za:

<https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-pope/pope-holds-dramatic-solitary-service-for-relief-from-coronavirus-idUSKBN21E34A>, (dostęp: 1.09.2020).

⁵ *Pope holds dramatic solitary service for relief from coronavirus*, The Hindu, za:

<https://www.thehindu.com/news/international/covid-19-pope-holds-dramatic-solitary-service-for-relief-from-coronavirus/article31189191.ece>, (dostęp: 1.09. 2020). To samo w: U.S. News.

<https://www.usnews.com/news/world/articles/2020-03-27/pope-holds-dramatic-solitary-service-for-relief-from-coronavirus>, (dostęp: 1.09. 2020, AM New York.

<https://www.usnews.com/news/world/articles/2020-03-27/pope-holds-dramatic-solitary-service-for-relief-from-coronavirus>, (dostęp: 1.09. 2020), Swissinfo.ch.

<https://www.swissinfo.ch/eng/reuters/pope-holds-dramatic-solitary-service-for-relief-from-coronavirus/45649498>, (dostęp: 1.09. 2020).

⁶ *Pope holds dramatic solitary wervice for relief from coronavirus*, Il Tempo.

<https://en.tempo.co/photo/79353/pope-holds-dramatic-solitary-wervice-for-relief-from-coronavirus>, (dostęp: 1.09. 2020, National Post. <https://nationalpost.com/pmn/environment-pmn/pope-holds-dramatic-solitary-service-for-relief-from-coronavirus>, (dostęp: 1.09. 2020), News in Cyprus. <http://www.newsincyprus.com/news/229102/pope-holds-dramatic-solitary-service-for-relief-from-coronavirus>, (dostęp: 1.09. 2020, *Pope Francis delivers Urbi et Orbi global blessing outside Christmas and Easter*, Daily Mail. <https://www.dailymail.co.uk/news/article-8160959/Pope-Francis-delivers-Urbi-et-Orbi-global-blessing-outside-Christmas-Easter.html>, (dostęp: 1.09. 2020), *Pope Francis delivers Urbi et Orbi global blessing outside Christmas and Easter*, Daily Mail

(<https://www.dailymail.co.uk/news/article-8160959/Pope-Francis-delivers-Urbi-et-Orbi-global-blessing-outside-Christmas-Easter.html>, (dostęp: 1.09. 2020).

Na zdjęciach, ilustrujących celebracje na placu św. Piotra, pojawia się jeszcze jeden nadzwyczajny element - krucyfiks (il. 2), który stanowi ważny kontrpunkt w przedstawianych scenach. Krzyż został specjalnie sprowadzony z rzymskiego kościoła św. Marcelego na Corso. W 1522 roku, w przekonaniu rzymian, miał on ocalić Wieczne Miasto od dzumy⁷. Wystawienie tego krucyfiksu na pustym placu św. Piotra przypomniało teologię Krzyża Chrystusa: jego starotestamentalną prefiguracją był wąż miedziany zawieszony na palu; uchronił on Izraelitów od śmiertelnego jadu węży, które kąsały ich na pustyni podczas drogi do Ziemi Obiecanej (Lb 21, 5-9)⁸.

2. Pustka w Biblii - Misterium pustyni

W języku Starego Testamentu pustka (pustkowie) oznacza pierwotny chaos, z którego Bóg wyprowadził stworzenie⁹. Według Izajasza pustka stanowi synonim nicości i znikomości; prorok wieści w imieniu Jahwe: „Niczym są przed Nim wszystkie narody, znaczą dla Niego tyle co nicość i pustka” (Iz 40,17); w innym miejscu zaś dodaje: „Oto wszyscy oni są czczą ułudą; dzieła ich nie istnieją, posągi ich to znikomość i pustka” (Iz 41, 29).

Na kartach Biblii pojęcie pustki¹⁰ stanowi często równoważnik pustyni, bezbrzeżnych, nieurodzajnych, niegościnnych i odludnych ziem, zamieszkałych jedynie przez dzikie zwierzęta. Zwyczajny człowiek nie jest w stanie żyć na pustyni, może ją tylko przebyć, szczęśliwie unikając groźnych mu niebezpieczeństw. Dlatego przejście przez pustynię jest czasem szczególnego doświadczenia, prób i pokus. Izraelici przechodząc przez pustynię w drodze z Egiptu do Ziemi Obiecanej byli poddani pokusom niewierności (Wj 17,7; Lb 20,13; Ez 20) i próbom wiary (Pwt 1, 19) (Forstner, 1990, s. 82). W ostatecznym rozrachunku przejście przez pustynię oznacza pokonanie zagrożeń i ostateczne zwycięstwo. Bóg pozostaje wierny swojemu ludowi i obiecuje, że na końcu czasów poprowadzi go znowu na pustynię (Oz 2,16), miejsce pierwszej miłości Boga do człowieka (Jr 2, 2-3). Apokalipsa wspomina o eschatologicznej walce Niewiasty (utożsamianej przez egzegezę chrześcijańską z Kościołem lub Matką Mesjasza – Maryją) ze Smokiem (Szatanem), podczas której Niewiasta ma zbiec na pustynię, gdzie znajdzie schronienie: „A Niewiasta zbiegła na

⁷ pawk (IAR), *Symboliczna Droga Krzyżowa w Watykanie, nawet krucyfiks ma dodatkowe znaczenie*, „Gazeta Wyborcza”, 10.04.2020. <https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,173952,25862990,symboliczna-droga-krzyzowa-nawet-krucyfiks-ma-dodatkowe-znaczenie.html>, (dostęp: 1.09.2020).

⁸ Św. Jan następująco definiował tajemnicę Krzyża: „jak Mojżesz wywyższył węża na pustyni, tak trzeba, by wywyższono Syna Człowieczego, aby każdy, kto w Niego wierzy, miał życie wieczne” (J 3,14-15). W artykule wszystkie sigła i cytaty biblijne podane są na podstawie: *Biblia Tysiąclecia Online*, Poznań 2003.

⁹ „Ziemia była bezładem i pustkowie” (Rdz 1, 2).

¹⁰ W Biblii słowo „pustka” pojawia się 8 razy, a wyrazy wobec niej bliskoznaczne: „pustkowie” – 59, „pustynia” – 339. Zob. J. Flis, *Konkordancja Biblijna do Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu Biblii Tysiąclecia*, Warszawa 1996.

pustynię, gdzie miejsce ma przygotowane przez Boga” (Ap 12, 6). Pustynia jest więc już nie tylko miejscem przerażającym i przeklętym, lecz także miejscem doświadczenia Boga, przygotowania duchowego do spotkania z Nim.

Przebywanie na pustyni było ważnym składnikiem misji Jana Chrzciciela, który objął urząd proroka czasów zbawienia (por. Mk 1, 2n)¹¹. Pustynia odegrała także ważną rolę w początkach działalności publicznej Jezusa: Duch, który zstąpił na Niego, wyprowadził Go na pustynię, gdzie został poddany kuszeniu przez Szatana (Mt 4, 1-11) (Forstner, 1990, s. 83).

Przykład życia Jana Chrzciciela i Jezusa na pustynnym odosobnieniu skłonił do podjęcia podobnego modelu życia wielu chrześcijan, którzy udawali się na pustynię w celu podjęcia walki ze swoimi duchowymi i cielesnymi słabościami, ćwiczenia się w nabywaniu wewnętrznej wolności, w umiejętności duchowego dystansowania się wobec świata osób i rzeczy (Kiwka, 2010, s. 228). Pustynia motywowała ich do rezygnacji z ustabilizowanego życia w miastach, wyrzeczenia się życia rodzinnego i społecznego, do porzucenia cywilizacji – w ich przekonaniu – naznaczonej grzechem zepsucia i bezbożności (Nyssen, 1994, s. 7). Wielu mistyków i ascetów idealizowało obraz życia pustelniczego. Św. Hieronim w liście, napisanym podczas pobytu w Palestynie do przyjaciela Heliodora, nakreślił wzniosłą pochwałę pustyni: „O pustynio, kwiatami Chrystusa kwitnąca! O samotności, rodząca kamienie, z których w Objawieniu buduje się miasto wielkiego króla; o samotnio, w której cieszymy się większą zażyłością z Bogiem! Co robisz, Bracie, na świecie, ty, który większy jesteś od świata? Jak długo będą cię przytłaczać cienie dachów? Jak długo będzie cię zamykać więzienie zadymionych miast? Wierz mi, nigdzie nie widzę tyle światła, co tu. Tu miło jest odrzuciwszy ciężar wzlatywać w lśniące przestworza” (Hieronim, Ep. 14,10; cyt. za: Gannon, Traub, 1999, s. 33).

Doświadczenie pustyni i zachwyty nad jej walorami w odniesieniu do życia duchowego nie były tylko domeną chrześcijan. Już w czasach Jezusa Żydzi udawali się na pustynię tworząc struktury życia *quasi* monastycznego (np. wspólnoty Eseeńczyków). Podobnie pustynię traktowali mistycy muzułmańscy. Dla wierzących w Allaha przekraczanie pustyni było konieczne z racji pielgrzymek do sanktuarium w Mekce oraz miało znaczenie jako symbol życia skierowanego na eschatologiczne spotkanie z Bogiem. Źródła sufickie dostarczają wielu historii sufich, którzy weszli na pustynię w celu duchowego doskonalenia się (Salamah-Qudsi, 2013, s. 142). Dla nich pustynia stanowiła duchową drogą do domu Boga. Al-Muhasibi wspomina o znaczeniu „ucieczki wielbicieli Boga do miejsc odosobnienia” (arab. *al-firār ilā mawāṭin al-khalawāt*) jako odzwierciedlenia ich zażyłości z Bogiem. W znaczeniu symbolicznym droga przez pustynię oznaczała trudy ziemskiego życia człowieka, na końcu którego czekała wieczna nagroda (tamże, s. 134).

¹¹ Z powodu jego działalności na pustyni ewangeliczi nazwali Jana Chrzciciela „Głosem wołającego na pustyni” (Mt 3, 3; Mk 1, 3; Łk 3, 4; 1, 23).

3. Pustka w doktrynie chrześcijańskiej - Pusty grób

Najważniejszą pustką w doktrynie chrześcijańskiej stanowi pusty grób Chrystusa – znak zmartwychwstania Pana. Liturgiczne uobecnienie paschy Chrystusa stanowią coroczne obchody Triduum¹². W ramach tegorocznego Triduum, podczas wielkosobotniej Mszy Wigilii Paschalnej, sprawowanej na pustym placu św. Piotra w Rzymie, papież Franciszek odniósł się do bieżących wydarzeń związanych z pandemią, mówiąc: „W tym roku bardziej niż kiedykolwiek rozważamy Wielką Sobotę, dzień wielkiego milczenia. To dla nas najciemniejsza godzina” (prz, 2020)¹³. Papież odwołał się w tym kontekście do obrazu pustego grobu Chrystusa i kobiet, które udały się do grobu, aby namaścić ciało Jezusa w przekonaniu, że w dalszym ciągu ono w nim spoczywa. Papież odmalował psychologiczny portret tych niewiast i wskazał na jego aktualność: „Możemy dostrzec swoje odbicie w uczuciach kobiet tego dnia. Podobnie jak my, miały w oczach dramat cierpienia, nieoczekiwanej tragedii, która wydarzyła się zbyt nagle. Widziały śmierć i miały śmierć w swoich sercach. (...) Ale w tej sytuacji kobiety nie dają się obezwładnić. Nie poddają się mrocznym siłom narzekania i żalu, nie zamykają się w pesymizmie, nie uciekają od rzeczywistości (...)”. Na zakończenie kazania wielkosobotniego papież zwrócił się z apelem: „Nie lękajcie się, nie bójcie się: oto dokonuje się zwiastowanie nadziei. Jest to wieść dla nas dzisiaj. Są to słowa, które Bóg powtarza nam w nocy, której doświadczamy” (tamże).

W chrześcijańskiej tradycji pusty grób nie tylko implikuje zmartwychwstanie Jezusa, ale jest fundamentem wiary i szczytem nadziei. Św. Paweł jednoznacznie stwierdza: „Jeśli Chrystus nie zmartwychwstał, daremne byłoby nasze przepowiadanie, próżna byłaby nasza wiara” (1 Kor 15,14). Szerokie potwierdzenie tej wiary znalazło się w twórczości chrześcijańskich pisarzy epoki patrystycznej: Orygenes (185-254) w piśmie *Przeciwko Celsusowi*, Hieronima (ok. 345–420), Efrema Syryjczyka (ok. 306–373), Augustyna (ok. 354–430) – pusty grób Chrystusa stanowił według nich warunek i zapowiedź powszechnego zmartwychwstania (Smith, 2010, s. 165). Namacalnym świadectwem tej wiary stały się napisy nagrobne oraz znaki pozostawiane na grobach przez pierwszych chrześcijan, w tym m.in. motyw pozornych drzwi, symbol wiary w wyjście zmarłych z grobów w dniu ostatecznym (Forstner, 1990, s. 368).

¹²Wszystkie cztery ewangelie opisują okoliczności towarzyszące odkryciu pustego grobu (Mt 28, 1-6; Mk 16, 1-7; Łk 24, 1-12; J 20, 1-12). Jezus po swoim ukrzyżowaniu ukazywał się pojedynczym ludziom (Łk 24, 34), jak i grupom ludzi (Mt 28, 9; J 20, 26-30; 21, 1-14; Dz 1, 3-6; 1 Kor 15, 3-7).

¹³ prz/PAP, *Wielka Sobota w Watykanie: "To dla nas najciemniejsza godzina"*, Polsatnews, 11.04.2020, <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2020-04-11/wielka-sobota-w-watykanie-to-dla-nas-najciemniejsza-godzina/?ref=series>, (dostęp: 9.09.2020).

4. Pustka w religiach Wschodu

W religiach Wschodu prawdziwe spotkanie z bóstwem i odczuwanie transcendencji determinuje człowieka do porzucenia znanych pojęć i do zanurzenia się w pustkę. Najstarsza doktryna buddyjska nie proponowała żadnego innego ideału poza osiągnięcie całkowitej pustki (sanskryt: *śūnyatā*), która sama w sobie stanowiła doskonałą przestrzeń transcendencji (Dehejia, 1991, s. 45-66; Huntington, 1990, s. 401-408). Praktyki buddyjskie, oparte na mądrości, dotyczą sublimacji i przemiany cierpienia w wewnętrzny pokój poprzez kultywowanie wglądu w stan zarówno jaźni, jak i rzeczywistości. Najważniejszym tego rodzaju doświadczeniem jest odczuwanie stanu bejaźniowości, bezesencjonalności (Garfield, 2014, s. 52).

Z kolei w taoizmie pustka jest równie istotnym pojęciem jak komplementarne idee *Yin* i *Yang*. Bywa ona w tekstach zwykle określana mianem *Wu*, co dosłownie oznacza „nieistnienie”¹⁴. W rozdziale 11 starochińskiej *Księgi Drogi i Cnoty* (chiń.: *Tao Te Ching*) znajdujemy następujący opis pustki: „Trzydzieści szprych łączy się w jednej piąście; ale to ze względu na pustą przestrzeń między obręczą a piastą zależy użycie koła. Z gliny formuje się naczynia; ale to z powodu ich pustej objętości wynika ich użytkowanie. Drzwi i okna są wycinane (ze ścian) dając mieszkanie; ale to od pustej przestrzeni wewnątrz zależy jego użytkowanie. Zatem to, co ma (pozytywne) istnienie, służy korzystnej adaptacji, a co nie ma (rzeczywistej) użyteczności. (...) Dlatego pustka nadaje rzeczy jej użyteczność” (Lao-Tsy). Pustka jawi się tu jako kluczowa idea w sposobie pojmowania wszechświata. Związana jest integralnie z pojęciem nieskończoności (bezgraniczna pusta przestrzeń), która nie kumuluje się przez określoność: to przestrzeń wewnętrzna, przestrzeń ducha i przestrzeń umysłowa w ludziach, w których istnieje tajemnicza moc, dynamiczna i aktywna. Pojęcie pustki wiąże się tu także z ideą życiowych oddechów i szczególnym miejscem przemiany, w którym pełnia może osiągnąć całą swoją wielkość. Pustka daje człowiekowi możliwość zbliżenia się do wszechświata na poziomie całości (Cheng, 1994, s. 35-36).

5. Duchowe i wizualne doświadczenie pustki

Obrazy „niepokojącego milczenia i ogłuszającej pustki” skłaniają do zanurzenia się w cichej refleksji, skupienia uwagi i rozbudzenia „uważności”. Simone Weil stan uważności definiuje jako dostrzeganie tego, co umyka potocznej obserwacji i myśleniu: „Uwaga polega

¹⁴ W literaturze taoistycznej termin ten odnosi się do wielu powiązanych ze sobą cech: 1. Pustka w opozycji do pełni (ty); 2. Pustka (brak istnienia), która jest matką lub korzeniem wszystkiego we wszechświecie; 3. U ludzi stan bez pragnień, który pomaga kontemplować Tao; 4. Otwarty umysł bez dyskryminacji głoszony przez Hui-nenga w jego Sutrze. Hui-neng, *Sutra szóstego patriarchy Hui-nenga*, tłum. B. Gak, Warszawa 2006, passim.

na wyłączeniu myślenia, na gotowości ducha, na byciu ogołoconym i otwartym dla rzeczy. (...) Duch przypomina, że względu na szczególne i już uformowane myśli, człowieka na górze, który patrzy przed siebie w dal i jednocześnie w dół, ale ponad lasami i dolinami, nie zauważając ich wcale. A przede wszystkim duch powinien być pusty, czekający, niczego nieszukający, jednocześnie gotowy na przyjęcie rzeczy w jej nagiej prawdzie, która pragnie weń wniknąć” (Weil, 1993, s. 62; cyt. za: Brejda, 2016, s. 30).

Oglądanie opustoszałego i niemożliwego placu św. Piotra to rodzaj duchowego doświadczania pustki i ogołocenia (gr. *kenosis*). Simone Weil wprost wiąże stan kenozy z duchowym doświadczaniem pustki. Uważa, że jej sens polega na związku z kenozą Chrystusa, czyli uniżeniem i ogołoceniem Jezusa, zanurzeniem w tajemnicy Jego śmierci. Twierdzi, że rodzimy się w sytuacji potępienia nie tyle z powodu grzechu pierworodnego jako takiego, tylko dlatego, że od chwili narodzin potrzebujemy zostać na nowo stworzeni w Chrystusie, i że powinniśmy stać się dokładnie tym, czym Bóg nie jest (Hof, 2016, s. 111). Weil pisała: „Bóg może być obecny w stworzeniu tylko w postaci nieobecności” (*Dieu ne peut être présent dans la création que sous la forme de l'absence*) (tamże, s. 76-78).

Stanowisko Weil nie jest odległe zarówno od wschodniochrześcijańskiej teologii apofatycznej, jak i zachodniochrześcijańskiej ascetyki, które traktowały doczesny świat jako zepsutą i poddaną potępieniu cywilizację. Ojcowie pustyni opisywali swoje duchowe doświadczenie przy pomocy metody negacji, antynomii i paradoksu; twierdzili, że wszelkie analogie, obrazy, czy pojęcia zaczerpnięte ze świata stworzonego nie potrafią w sposób adekwatny wyrazić natury i działania Boga, gdyż jest On w pełni niepojęty i absolutnie inny niż ludzkie o Nim wyobrażenia. Stąd wypływało przeświadczenie mistyków, że wszystko, co ludzie widzą i wiedzą na temat Boga, jest całkowicie do Niego nieprzystające (Louth, 1997, s. 200).

Tak samo jak w życiu pustelników, tak w życiu pozostałych mistyków i ascetów ważną rolę odgrywało milczenie i cisza. Papież Franciszek, w cytowanym na początku artykułu kazaniu, mówił o „ogłuszającej ciszy”. Cisza i milczenie niosą w sobie silny ładunek emocjonalny. Jaromir Brejda pisze, że: „W milczeniu mówią emocje, (...) czyniąc je podstawowym sposobem dostępu do rzeczywistości. Ta odczuwana obecność świata w człowieku zmusza go do ciągłej artykulacji, pozostając jednak zaledwie niewielkim fragmentem wobec niewysłowionego bogactwa przejawiającego się świata” (Brejda, 2016, s. 35). Jeśli zatem „w milczeniu mówią emocje” to „ogłuszająca cisza” placu św. Piotra stanowi *wymowny* akt niezwerbalizowanej komunikacji (Rokoszowa, 1983, s. 131). Milczenie staje się komunikatem, ponieważ tak jak mowa ma swojego nadawcę i odbiorcę. W takim rozumieniu milczenie jest nie tylko aktem komunikacji, ale również aktem egzystencji i dialogu, co silnie podkreślał Martin Buber. Jego zdaniem prawdziwa komunikacja (dialog) jest funkcją komunii, ponieważ rodzi się z doświadczenia obecności, która zakłada komunię osób (por. Buber, 1992, s. 211).

Fotografie pustki są tedy niemymi komunikatami. Stanowią rodzaj wizerunków przedstawiających złożoną rzeczywistość wizualno-mentalną, na którą składa się przedmiot wizualny oraz stan umysłu (mentalne wyobrażenie). Amerykańska filozofka, pozostająca pod wpływem myśli Cassirera, Susanne K. Langer, pisze, że w ostatecznej instancji obraz jest zawsze wytworem umysłu, posiadającym znaczenie symboliczne, a nie jest samym przedmiotem-medium (Langer, 1976, s. 228). Podobnie uważa niemiecki historyk sztuki i antropolog, Hans Belting, który odwołuje się do współczesnego przykładu obrazu filmowego; jak zauważa, obraz filmowy powstaje tak naprawdę nie na płótnie ekranu kinowego czy przed kamerą, ale w umyśle widza (Belting, 2007, s. 41). Dlatego integralnie pojmowany obraz stanowi wydarzenie i jednocześnie produkt pewnego procesu, który można opisać przy pomocy pary pojęć: aktu i rzeczy (tamże, s. 6). Zarysowany dualizm związany jest trwale z istotą obrazu (wizerunku) jako rzeczywistości opartej na antynomii obecności i nieobecności. Martwy obraz jest śladem obecności. Jak ważną rolę odgrywa ten dualizm w świadomości ludzi świadczą bogate dzieje różnego rodzaju ikonoklazmów. Nie przypadkiem w Starym Testamencie Bóg surowo zabraniał Izraelitom czynienia swoich podobizn oraz podobizn istot żywych (anikonizm): „Nie będziesz czynił sobie żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko albo na ziemi nisko, ani tego, co jest w wodzie, pod ziemią” (Pwt 5,8)¹⁵. Religijne odrzucenie obrazu, jako medium służącego do przedstawiania bóstwa w świecie pogańskim, stało się dla judaizmu przyczyną afirmatywnego pojmowania pustki: kult świątynny funkcjonował w szczególnym rodzaju monumentalnej pustej przestrzeni, która miała znamionować obecność Boga (Uehlinger, 2019, s. 116). Umieszczona tam Arka Przymierza była rozumiana jako tron Niewidzialnego. Podobna idea tronu Boga pojawia się w chrześcijaństwie, w postaci obrazu hetymazji (gr. *hetoimasia*), czyli pustego tronu przygotowanego na powtórne przyjście Chrystusa. Także w islamie, który ściśle podtrzymuje starotestamentalny anikonizm, pusta nisza modlitewna (mihrab) w meczecie, skierowana w stronę Mekki, wskazuje kierunek zwracania się do Boga¹⁶. Lęk przed idolatrią nie ograniczał się wyłącznie do religii biblijnych. Także Budda nie był przedstawiany ikonicznie we wczesnej sztuce buddyjskiej.

Podsumowanie

Przytoczone przykłady mogą stać się pomocne w próbie uchwycenia istoty oddziaływania na widzów fotografii „ogłuszającej ciszy i niepokojącej pustki”. Obrazy te

¹⁵ Jednak atrakcyjność obrazów okazywała się chwilami silniejsza niż zakaz. Izraelici nie byli w stanie wytrwać przy całkowitej eliminacji obrazów (np. przypadek malowideł synagogałnych w Dura Europos).

¹⁶ Wrogość wobec obrazów figuratywnych można znaleźć także w starożytnym szinto, a także różnych chrześcijańskich ruchach radykalnych (ikonoklaści) oraz w wielu denominacjach protestanckich (np. kalwinizm).

zawierają wewnętrzny paradoks polegający na tym, że ukazywane sceny ewokują zarówno poczucie nieobecności, jak i obecności: pustka placu przynagła wspomnienie tłumów wiernych gromadzących się każdorazowo na celebracjach papieskich. Jednocześnie każe się zastanowić, w jakiej sytuacji są obecnie ci ludzie? Czy nie dotknął ich los tysięcy, tych, którzy z powodu pandemii stali się „nieobecni”, to jest zostali zamknięci w szpitalnych izolatoriach, albo którzy zmarli, często nie zdążywszy pożegnać się z najbliższymi... W duchowym sensie pustkę można odczytywać poprzez koncepcję „świętego poczucia nieobecności” Simone Weil. Według francuskiej filozofki pustka serca może zamienić się w potężne wołanie do Tego, który manifestuje swoją obecność poprzez nieobecność. Weil rozumiała tę „nieobecną obecność” Boga w ten sposób, że Bóg stworzył świat w akcie samoograniczenia swej całkowitej pełni i wszechmocy, a następnie wycofał się ze świata, aby stworzyć przestrzeń do życia dla ludzi i całego stworzenia (Scheil). Przeżywając swoją wewnętrzną pustkę Weil pisała: „Moja bezbożność nabiera znaczenia religijnego, a utrata boskiej obecności nabiera znaczenia pozytywnego” (Taubes, 1967, s. 116). Podobnie jak dla św. Jana od Krzyża podczas jego „nocy ciemnej”, tak dla Weil w ramach „świętego poczucia nieobecności”, nieobecność Boga intensywnie przeżywana i akceptowana stała się miejscem spotkania duszy z transcendencją Boga, który – jak pisała – „umiera w niepokieszonych dolach ludzkich nieszczęść” (tamże).

Dzięki obrazom pustki łatwiej uświadamiać sobie istnienie duchowej pustki w naszym zlaicyzowanym i zmaterializowanym świecie. Obrazy te skłaniają do rewizji życia, odnalezienia jego sensu poprzez konfrontację z „pierwszymi początkami wszystkiego” (Picard, 1952, s. 22), dzięki czemu możemy „stać się bardziej niewinni” (Horkheimer, 1978, s. 140). Henry David Thoreau stwierdza, że we współczesnym świecie, przesyconym wartościami materialnymi „wewnętrzna pustynia” i wyciszenie mogą stanowić szansę znalezienia równowagi i spokoju, dających schronienie i „nienaruszalny azyl” (Thoreau, 1946, s. 241). Zdjęcia pustego placu św. Piotra, na przekór twierdzeniom Adama Broomberga i Olivera Chanarina, wydają się stanowić rzeczywistą „reprezentację bólu i przerażenia osobistej tragedii” (Michałowska, 2018, s. 296), ponieważ z jednej strony przywołują poczucie zagrożenia życia z powodu pandemii Covid 19, a z drugiej kierują ku głębszej refleksji w poszukiwaniu prawdziwego znaczenia życia, ofiarności, społecznej solidarności. W ten sposób fotografie pustki mogą stać się punktami węzłowymi, o których pisze François Cheng (1994), francuski pisarz i kaligraf pochodzenia chińskiego: „Pustka to nie tylko neutralna przestrzeń służąca rozładowaniu napięcia (...). Jest to punkt węzłowy, w którym potencjalność i stawanie się przeplatają się, w którym spotykają się niedostatek i pełnia, identyczność i inność” (tamże, s. 51).

Bibliografia:

- Belting, H. (2007). *Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie*, tłum. M. Bryl, Kraków: TAIWPN Universitas.
- Brejdak, J. (2016). Logos komunikującego milczenia, *Ethos*, 1, 21-35.
- Buber, M. (1992). *Dialog w: Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, wybór i tłum. J. Doktor, Warszawa: IW PAX.
- Calvino, I. (1996). *Wykłady amerykańskie*, tłum. A. Wasilewska, Gdańsk: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Cheng, F. (1994). *Empty and full: The language of Chinese painting*, trans. M.H. Kohn, Boston: Shambhala Publications.
- COVID-19 situation update worldwide, as of 12 October 2020, za: <https://www.ecdc.europa.eu/en/geographical-distribution-2019-ncov-cases>, (dostęp: 1.09.2020).
- Dehejia, V. (1991). Aniconism and the Multivalence of Emblems, *Ars Orientalis*, 21, (45-66).
- Didi-Huberman, G. (2008). *Obrazy mimo wszystko*, tłum. M. Kubiak Ho-Chi, Kraków: TAIWPN Universitas.
- Dupré, L. (2020). *Seeking Christian Interiority* (wywiad z Louis Dupré), za: <https://www.religion-online.org/article/seeking-christian-interiority-an-interview-with-louis-dupr/>, (dostęp: 1.09.2020).
- Flis, J. (1996). *Konkordancja Biblijna do Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu Biblii Tysiąclecia*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”.
- Forstner, D. (1990). *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa: IW PAX.
- Gannon, Th.M., Traub, G.W. (1999). *Pustynia i miasto*, tłum. P. Wilczek. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Garfield, J. (2014). Madhyamaka is Not Nihilism, (in:) J. Liu, D. L. Berger (eds.), *Nothingness in Asian Philosophy*, New York: Routledge, za: https://web.archive.org/web/20150924120556/http://www.smith.edu/philosophy/docs/garfield_nihilism.pdf, (dostęp: 20.08.2020).
- Hof, Ch. (2016). *Philosophie et kénose chez Simone Weil: De l'amour du monde à l'Imitatio Christi*, (coll. „Ouverture philosophique”), Paris: L'Harmattan.
- Horkheimer, M. (1978). *Dawn and Decline: Notes 1926-1931 and 1950-1969*, New York: Seabury Press.
- Hui-neng (2006). *Sutra szóstego patriarchy Hui-nenga*, tłum. B. Gak, Warszawa.
- Huntington, S.L. (1990). Early Buddhist Art and the Theory of Aniconism, *Art Journal*, 49 (4), 401-408.
- Kiwka, M. (2010). Doświadczenie mistyczne czy mistyczna świadomość? Mistyka w ujęciu B. McGinna, *Wrocławski Przegląd Teologiczny*, 18 (1), 219-247.

- Langer, S.K. (1976). *Nowy sens filozofii. Rozważania o symbolach myśli, obrzędu i sztuki*, tłum. A. H. Bogucka, Warszawa: PIW.
- Lao-Tsy. *Tao Te Ching*, za: <http://www.taopage.org/emptiness.html>, (dostęp: 25.08.2020).
- Lechowicz, L. (2013). *Historia fotografii 1839-1939*, t. 1, Łódź: Wydawnictwo PWSFTViT.
- Louth, A. (1997). *Początki mistyki chrześcijańskiej: Od Platona do Pseudo-Dionizego Areopagity*, tłum. H. Bednarek, Kraków: Wydawnictwo „M”.
- Michałowska, M. (2018). Nie-widoki. Fotograficzne narracje bólu, *Załącznik Kulturoznawczy*, 5, 287-304
- Monina, M. (2020). *Papa Francesco e la benedizione urbi et orbi. La storia di un uomo anziano da solo in una piazza vota*, za: <https://www.optimagazine.com/2020/03/30/papa-francesco-e-la-benedizione-urbi-et-orbi-la-storia-di-un-uomo-anziano-da-solo-in-una-piazza-vuota/1761922>, (dostęp: 20.06.2020).
- Mortley, R. (1986). *From Word to Silence*, Bonn.
- Nardi, Y. (2020). *Pope holds dramatic solitary service for relief from coronavirus*, za: <https://www.aljazeera.com/news/2020/03/pope-holds-dramatic-solitary-service-relief-coronavirus-200328072334326.html>, (dostęp: 1.09. 2020).
- Nyssen, W. (1994). *Przedmowa*, (w:), M. Schneider, *Ze źródeł pustyni. Znaczenie Ojców Pustyni dla współczesnej duchowości*, tłum. E. Krukowska, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Picard, M. (1952). *The World of Silence*, Chicago: Henry Regnery Company.
- Prz/PAP (2020). *Wielka Sobota w Watykanie: "To dla nas najciemniejsza godzina"*, Polsatnews, 11.04.2020, za: <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2020-04-11/wielka-sobota-w-watykanie-to-dla-nas-najciemniejsza-godzina/?ref=series>, (dostęp: 9.09.2020).
- Pullella, Ph. (2020). *Pope holds dramatic solitary service for relief from coronavirus*, za: <https://www.reuters.com/article/us-health-cornavirus-pope/pope-holds-dramatic-solitary-service-for-relief-from-coronavirus-idUSKBN21E34A>, (dostęp: 20.08.2020).
- Rokoszowa, J. (1983). Język a milczenie, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, t. XL, (129-137).
- Salamah-Qudsi, A. (2013). Crossing the Desert: Siyāḥa and Safar as Key Concepts in Early Sufi Literature and Life, *Journal of Sufi Studies*, 2, 129-147.
- Taubes, S.A. (1967). *The Absent God*, (w:), *Toward a New Christianity*, ed. Th. J.J. Altizer, New Scheil, M. *La pesanteur et la grâce du pur amour chez Simone Weil*, za: <https://www.yumpu.com/fr/document/read/39269667/simone-weil-monique-scheil-groupe-racgional-de-psychanalyse>, (dostęp: 1.09.2020).
- Smith, D.A. (2010). *Revisiting the Empty Tomb: The Early History of Easter*, Minneapolis: Fortress Press, za: <https://core.ac.uk/download/pdf/215392265.pdf>, (dostęp: 27.08.2020).
- Sontag, S. (2009). *O fotografii*, tłum. S. Magala, Kraków: Wydawnictwo Karakter.

- Taubes, S.A. (1967). *The Absent God*, (in:) Th. J.J. Altizer, (ed.) *Toward a New Christianity*, New York: Harcourt, Brace and World.
- Thoreau, H. D. (1946). *A Week on the Concord and Merrimack Rivers*, (in:) H. Seidel Canby (ed.), *The Works of Thoreau*, Boston: Houghton Mifflin.
- Uehlinger, Ch. (2019). Beyond 'Image Ban' and 'Aniconism': Reconfiguring Ancient Israelite and Early Jewish Religion's in a Visual and Material Religion Perspective, (in:) B. Meyer, T. Stordalen (eds.), *Figurations and Sensations of the Unseen in Judaism, Christianity and Islam. Contested Desires*, New York: Bloomsbury Academic.
- Weil, S. (1993). *Cahiers*, vol. 2, München: Hanser.

Spis ilustracji:

- Il. 1. Papież Franciszek przechodzi przez pusty plac św. Piotra w Rzymie podczas nabożeństwa Drogi Krzyżowej w piątek 27 marca 2020 r. (fot. Guglielmo Mangiapane/Reuters), za: <https://www.reuters.com/news/picture/pope-holds-dramatic-solitary-service-for-idUSKBN21E34A>, (dostęp: 1.09.2020).
- Il. 2. Papież Franciszek udziela błogosławieństwa *Urbi et Orbi* na placu św. Piotra w Rzymie w dniu 27 marca 2020 roku (fot. Vatican Media), za: <https://www.reuters.com/news/picture/pope-holds-dramatic-solitary-service-for-idUSKBN21E34A>, (dostęp: 1.09.2020).